

ФІЛОСОФ З-ПОМІЖ НАРОДУ¹

Цьогоріч, у жовтні, минає сто років з дня смерті Григорія Савовича Сковороди, й без сумніву, що Харківський університет вшанує його пам'ять ювілеєм.

"Сковорода, університет, ювілей... що означає цей сон?" – подумає, напевно, кожен великоросійський читач. Але українець, безперечно, поставиться цілком інакше: "Ага, Сковорода! Це ж його портрет висів у батька в кабінеті!"... "Великим диваком, здається, був небіжчик! Згадую, як дідусь розповідав, що він частенько проживав у них на пасіці"... "Так, так, псалми Сковороди співають сліпі, і в "Наталці Полтавці" [співають] "Всякому городу звичай і права" – також [твір] Сковороди. "Як шкода! Ще зовсім недавно у коморі лежала книжечка творів Сковороди: заглянути б тепер, а її ніби навмисне миші погризли!"... "Чув я, що в сусіди-панотця було багато зшитків – рукописів Сковороди, але паніматці знадобився якийсь папір для заклеювання, то вона й порізала всі", тощо.

Та українець, особливо лівобережний, і не здивується цим незвичним і перекрученим іменем, але все-таки в його свідомості не цілком зрозуміло хто ж то Сковорода, навіщо його шанували, в чому його заслуги перед сучасниками й нащадками.

Не буде здивованим хіба що читач із духівництва, який може згадувати, що в історії // філософії архимандрита Гавриїла згадується і Сковорода, розміщений поміж Білоруським архієпископом Георгієм Кониським і Московським митрополитом Платоном Львовим; та хіба це справжній філософ, який знає, що і в додатку до перекладу знаної праці [Фрідріха] Ібервега "Історія нової філософії", здійсненому [Анатолієм] Кадлубовським, мовиться: "Містик Сковорода може вважатися першим російським філософом, котрий сповна відповідає цьому поняттю". Але й це в визнання, що ґрунтується на чистій вірі, закрадається непорозуміння: а чи можна чи ні вважати Сковороду першим справжнім російським філософом, тим паче – чи можна його вважати містиком.

Вірю, що ювілей у Харкові відбудеться. Ті терени, котрі Сковорода пішки обходив уздовж і впоперек, розносячи як в панські маєтки, так і в селянські хати світло своєї "нової справи", надто щільно пов'язані з ним духовно, наявність цього зв'язку хоча усвідомлюється й невиразно, але все-таки відчувається.

Ювілей відзначатиметься, і, сподіваємося, що висвітлить більш-менш вичерпно цю затьмарену, але безперечно високо талановиту, надзвичайно самотню постать, яка так глибоко вражала думки і почуття не лише сучасників, але й найближчих нащадків.

Прилетіли нові птахи, заспівали нові пісні, але це не дає нам право бути невдячними, тим паче, що Сковорода ніс на олтар свого служіння не залишки власних душевних багатств, а саму душу, кров свого серця. Та все ж культурні люди краю встигли забути його ґрунтовно. Зате пам'ятає його народ. У різних краях поширюються про нього оповіді, легенди, але, що найцікавіше, всюди знають і співають його духовні вірші, котрі ввійшли до циклу творів народної пісенної творчості повноправними пам'ятками. А така пам'ять варта ювілейних урочистостей... //

Безперечно, природа зліпила Сковороду з того найдорожчого матеріалу, котрий вона береже в мізерному запасі для людей, які "створять епохи". Водночас Сковорода жодної епохи не створив, і цим, здається, пояснюється та дивна ситуація, що ми ніби й пам'ятаємо, а з іншого боку, ніби й зовсім забули Сковороду; впевнено відчуваємо, що треба шанувати його пам'ять і не цілком усвідомлюємо, за що ми повинні шанувати. Здається, що природа стосовно Сковороди допустила помилку: він появився не в належний час і не в належному місці.

¹ Переклад здійснений за публікацією розвідки: А.Єфименко. Філософ із народу // СПб: Книжки недели, 1894. - №1. - С. 7-30. (переклад М.П. Корпанюка).

Сковорода народився в 1722 році в с.Чорнухах Лохвицького повіту Полтавської губернії; помер у селі Пан-Іванівці, Харківського повіту, в жовтні (за ст. стилем – М.К) 1794 року. Лівобережна Малоросія зі Слобідською Україною – ось та територіальна арена, на якій займався своєю діяльністю Сковорода.

18-е сторіччя для України було добою досить самотньо забарвленою. Ззовні все було тихо: жодних яскравих подій, бур, зламів. Здавалося, що життя в краї, котре ще зовсім недавно кипіло поза будь-яким руслом, сповна ввійшло в береги і ледь-ледь рухає свої каламутні й дрімотні хвилі. Насправді ж, ця каламутна піна верхньої течії покривала собою досить дієву працю над змінами та новими формуваннями суспільних елементів.

Волею Петра Україна була міцно запряжена в російський державний віз, але належно виконувати своє нове призначення вона могла лише здійснивши великі зміни у формах і умовах власного суспільного ладу. Ці зміни за даного стану були фатально неминучими, й відбулися вони надзвичайно швидко. Козацтво, ще недавній центральний елемент ладу, перейшло в стан дрібних землевласників, хліборобів і чумаків, без жодних претензій на будь-яку політичну вагу; козацька старшина утворила новий дворянський стан; усі вільні селяни, як земельні власники, котрі не ввійшли до козацьких компутів, як і безземельні [селяни], опинилися в кріпацькій залежності в нових дворян. І все це відбулося на очах якихось двох поколінь.

Зрозуміло, наскільки посилено велася праця над переформуванням цього суспільства; зрозуміло, який невдячний ґрунт являло це суспільство для тієї хвилюючої проповіді власної раціональної моралі, котру спрямовував йому Сковорода. Він проповідував розумно-моральне, а в реальному [українському] житті все відбувалося навпаки, і, звичайно, що не ті люди, котрі мали значні вигоди зі змінених умов, могли б активно прислухатися до його слів; але ті, котрі впали жертвами цих умов, безперечно прислухалися й дещо запам'ятавали так глибоко, що пам'ятають і сьогодні.

Але ці, останні, не могли поцінувати вченість Сковороди: вони були глухими до аргументів Сенеки, Платона чи німецької філософії. Ті ж, хто міг зважати на наукові аргументи, надавали перевагу не класикам і німецьким філософам, а французькій мові і [творам] французьких письменників, знання яких, відповідно до тодішньої освіченості, водночас забезпечувало і успіхи в житті. Але, все-таки, міркування Сковороди слухали всі, слухали й ті, проти кого він спрямовував свою натхненну викривальну красномовність, наповнену їдкими сарказмами – і це велике підтвердження його видатної сили.

Видно, що необхідним атрибутом будь-якої видатної сили треба вважати її потяг до самовизначення. Сковорода з цього погляду незвично // типовий. Правда, умови його життя маловідомі, хоча відомостей про нього збереглося немало, але вони [відомості] є, швидше, враженнями від нього як особи, ніж об'єктивним життєписним матеріалом. Напевне, Сковорода не любив забавляти інших розповідями про себе, тому його приятелі, знайомі досить мало змогли передати точних фактів про нього². Тим паче, що із всього того, що дійшло до нас, зрозуміло, що ця людина, всередині себе носила власний життєвий ідеал і створила власне життя за цим ідеалом, не знаючи, що таке середовище, наповнене вбивчими впливами, що таке змова, пристосування.

Сковорода з раннього дитинства проявив великий нахил до навчання та музики. Здібні козачі діти в Україні часто поступали на [навчання] до Київської академії: батьки розраховували дати їм завдяки освіті змогу долучитися до старшинського або духовного станів. Так опинився в академії й Сковорода.

Але, завдяки прекрасному голосові й музичним здібностям, він був зарахований з академії до співочої капели при дворі Єлизавети Петрівни. Це все, що ми знаємо про

² Хто хоче зацікавитися глибше особою Сковороди, радимо познайомитися з життєписом, написаним Г. П.Данилевським в часописі "Основа" за 1861 рік або в його книжці "Украинская старина" і в "Записках" М.Ковалинського в "Киевской старине" 1886 року, кн.ІХ.

дитинство і ранню юність Сковороди. У 22 роки він повернувся на Батьківщину, до Києва, й, напевно, знову вступив до академії. Зрештою, існує розповідь про те, як київський архієрей хотів висвятити його в священники, а він, аби якось відчепитися від халепи, прикинувся психічно хворим, почав заїкатися, поки не залишили його в спокої. Зрозуміло одне, що він дуже вперто навчався й зумів здобути великі знання з позаакадемічних наук. У таких душ, як він, спрага до знань непогасна: вони шукають у знаннях внутрішній // світ, без якого існування їм здається неможливим. Але де ж здобути ці знання і цей світ? Звичайно, за кордоном.

Українців ніколи не лякала Європа; але не кожен наважився би знайомитися з нею в таких умовах, як Сковорода. Він влаштувався до супроводу генерал-майора [Ф.] Вишневського, котрий відправлявся "в токайські сади", себто для закупівлі до двору Єлизавети токайських вин; був деякий час дячком в православній церкві в Офені, а згодом пішов мандрувати Європою. Майже без потрібних коштів, пішки, з торбиною за плечима і ціпком у руці обійшов він Угорщину, Польщу, Німеччину та Італію. Завдяки тому, що Сковорода добре знав грецьку, латинську мови, а також німецьку, він мав можливість знайомитися з вченими людьми, повинен був це робити й робив, за словами його біографів; але знову ж таки, ми зовсім нічого не знаємо, хто були ті вчені люди, в яких наукових центрах чи наукових напрямках шукав він задоволення своїх бажань, чи знайшов він хоча б дециму того, що шукав, а якщо знайшов, то де і в чому?

Але як би там не було, Сковорода повернувся на Батьківщину, в Східну Україну, сформованою людиною. Засобів для життя в нього не було жодних; та завдяки кмітливості й красномовству, його великий розум і освіта не могли довго залишатися в забутті. Тим паче Сковороді, завдяки його характеру та світогляду, не просто було використати зі своїх здібностей навіть і ті скромні засоби для життя, котрих він потребував. Єдиний офіційний стан, з яким він ідейно мирився, був педагогічний; але за кожної спроби влаштуватися, він обов'язково наштовхувався на підводне каміння.

Незабаром після повернення з-за кордону, він був запрошений на місце вчителя поезії до Переяславської семінарії. У семінарії [у викладанні поетики] панував ще Симеон Полоцький. Сковорода забажав ввести в її викладання нові погляди на предмети й написав "Керівництво до поезії". Та єпископ [Никодим Срібницький] вимагав, щоб предмет викладався по-старому. Сковорода, звичайно, не міг підкоритися такій вимозі, послався на авторитети і своє письмове пояснення єпископові завершив сентенцією: "*Aria res spectrum, alia plectrum*" (*Одна справа пастирська патериця, а інша сопілка пастуха*). Єпископ, в свою чергу, на доповідній [записці] консисторії не менш винахідливо написав: "*Не живяше посреди дому творяй гордыню*". І Сковорода був вигнаним [з семінарії].

Далі бачимо як він пробує влаштуватися приватним учителем, стає наставником сина одного багатого вельможі-землевласника Тамари. Вихованець щиро прихилився до вихователя, тому Сковорода терпляче витримував панську гординю, котра не дозволяла йому навіть розмовляти з вихователем свого сина, - витримував тому терпляче, що була укладена річна угода. Але трапився такий випадок. Розмовляючи якось із своїм вихованцем, Сковорода запитав його думку про якийсь предмет і на його необдуману відповідь зазначив, що так може міркувати лише свиняча голова...

Хтось чув ці слова й доніс матері хлопця, котра сприйняла їх за образу шляхетської гідності сина, й Сковорода знову був вигнаним. Пан Тамара, який був всупереч своєму чванству, людиною розумною і освіченою, доклав згодом чималі зусилля, щоб повернути Сковороду – його пощастило хитро, сонним завести до маєтку, де й умовили його залишитися; але він, [Сковорода], рішуче відмовився на подальший час від будь-яких умов і зобов'язань [перед паном].

У 1759 р. Сковорода був прийнятий учителем поезії до Харківського духовного колегіуму, та за рік // знову йде геть, бо між ним і єпископом Білгородським, який надав йому це місце, виникли прохолодні взаємини через відмову Сковороди постригтися монахом. Незабаром бачимо, що він знову викладає в колегіумі синтаксис і грецьку мову.

Але блискуче завершення його офіційної діяльності було попереду. В 1766 році в Харківських училищах були відкриті додаткові класи, в яких ввели шляхетному юнацтву окремі нові предмети, поміж якими, повинні були викладатися правила доброзвичайності. Певно, навчати доброзвичайності це не те, що навчати грецької мови, тому Сковорода досягнув того, до чого, згідно даних власної психології, повинен був вперто прагнути – можливості вільно й відверто, з катедри, проповідувати те, що було дорогим його серцю. І він скористався цією змогою зі всією власною відвертістю, котра струменіла з його цілісного характеру. "Увесь світ спить, - казав він у своїй вступній лекції, - спить глибоким сном, розпластавшись, ніби поранений! А наставники не лише не будять, але, погладжуючи, речуть: спи, не бійся, місце гарне – чого остерігатися!" Схвильованість, викликана відвертою спрямованістю цієї лекції, не мала би подальших наслідків, якщо б невзабарі не появився рукопис "*Начальная дверь ко хрістанскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губернії*", що є ніби своєрідним конспектом лекцій Сковороди. Навряд чи й тепер можна з якоїсь катедри так різко висловлюватися в дусі релігійного раціоналізму, як це здійснив Сковорода у своїй "*Начальной двери*". Рукопис поширювався між читачами й викликав бурхливі незадоволення й докори. Сковороді запропонували диспут для захисту його положень, і, знаючи його натхненно навальне красномовство і цілковиту відразу до будь-яких // вивертів думки і слова, не важко уявити собі, як він захищався. І як результат, він не лише був усунутий від викладання, але й змушений залишити Харків.

Здається, жодного второваного житейського шляху Сковорода не мав, а пропонувати себе до будь-яких справ, вважав не вартим його гідності заходом. Його приятелі, знайомі і шанувальники з-поміж духівництва намагалися долучити його до духовного стану – звичайно, лише тому, що не зуміли виразно розпізнати, як відрізняються його нібито релігійні погляди від ортодоксальних. Але ж він, звичайно, знав це. "Досить волочитися світом! Нам відомі твої таланти; ти будеш стовпом і окрасою обителі!" – вмовляли одного разу його монахи Києво-Печерської лаври" – "Вистачить і вас..." – відповів їм Сковорода з притаманною йому ущипливістю³.

[Є.] Щербинін, харківський губернатор, якось запитав Сковороду, чому він не вибере собі якийсь чин. "Шановний пане, – відповів Сковорода – світ подібний до театру. Щоби грати в ньому успішно й схвально, вибирають ролі за здібностями. Виконавців не за знаменитість ролі, але за майстерність гри вихваляють. Я переконався, що не можу виконувати в театрі житейському вдало жодну роль, окрім простого, безпечного, усамітненого [життя]; я сюю роль вибрав, взяв її і задоволений..."

І Сковорода дійсно вибрав собі роль цю й не розлучався з нею до смерті. Це була роль "старця", "старчика". [Поняття] "старець" сьогодні розуміємо як злидня; а в минулому [XVIII. – М.К.] сторіччі це слово ще не мало, здається, таке зневажливе значення, котре воно має зараз. Старці були людьми, що опинилися, через збіг якихось обставин, поза родинними зв'язками й змушені були жити з людської допомоги; а за цю допомогу вони платили знаннями, життєвим досвідом, здобутими в своїх мандрах. Власне таку "*просту, безпечну та усамітнену*" роль старця й обрав для себе Сковорода, але на відміну від просто старця, він був для України, як виразилися сучасники, цілою "*мандрівною академією*", перед яким широко відчинялися двері не лише селянських хат, але й панських палаців. Вислів "*вибрав роль*", звичайно, не цілком вдалих, бо він неправильно передає чин. Сковорода, стаючи старцем, не був манірним: це був природний вихід, зумовлений мораллю та звичаями того історичного середовища, в якому він жив. Справа в тому, що давня Україна – дуже проста і демократична за устроєм – завжди дивилася на освіту буденно, не вважаючи її привілеєм якогось стану чи чину, тому поширення різної мудрості, як шкільної, так і житейської, на

³Це переказує цілком вартий довіри свідок [М.] Ковалинський, котрий супроводжував Сковороду до Києва. Взагалі, збереглося чимало анекдотів, висловів, словесних дотепів, приписуваних Сковороді, але ми використовували цілком достовірні, звичайно, цілковиту точність висловів не можна гарантувати: хто їх дослівно записував?

кшталт піших мандрювань старців і кобзарів, мандрованих дяків і епетентів, було звичайнісінькою справою. Але, звичайно, лише Сковорода міг обрати такий вихід, бо перед ним було безліч інших виходів, незрівнянно більше привабливих для житейських потреб. До його часу вже надто виразно проявилась демаркаційна лінія поміж давнім однорідно-демократичним ладом і новою пансько-бюрократично-європейською надбудовою. Багато треба було небуденної сили, щоб особистість могла протриматися, як Сковорода, на цій межі. Надзвичайно самобутньою постаттю є цей любомудр і *вчений* з його простацькою // зовнішністю, з-під якої все-таки виглядала зморшка, накладена колись шкільною освітою. Простолюдність була для Сковороди, козачого сина й бурсака, з одного боку природним проявом його симпатій, а з другого – свідомим принципом. Він щиро любив природу України, її мову, пісні, звичаї, любив так, що не міг тривало розлучатися з Батьківщиною; але стосовно людей, то ця любов проявлялася освітленою свідомою думкою. "Знання не повинне звужувати свій вплив лише на жерців науки, котрі жеруть і пересичуються, - писав він одному зі своїх товаришів, - але повинні бути доступними всьому народові, ввійти в народ і утвердитися в серці та душі всіх тих, хто повинен сказати правду: я також людина й мені все те, що людяне, не байдуже!" Що він розумів під словом "народ" – зрозуміле на прикладі всього його життя: він постійно навчав всюди, де міг – в хаті, на шляху, на ярмарці. Та і в збережених його творах він необноразово висловлюється досить конкретно на цю тему. "Панські переконання, ніби прості люди чорні, здаються мені смішними... Як з утроби чорної людини появилися білі пани? Мудрують: прості люди сплять; нехай сплять і глибоким сном, богатирським; але кожен сон – закінчиться, і хто спить – той не мертвий і не задубілий труп". "Мене ганьблять (насміхаються за те, що навчав простолюд, - пояснює авторка розвідки О. Є. – М. К.), нехай ганьблять; про мене кажуть, що я ношу свічку перед сліпими, але без очей не побачиш світоча; нехай говорять; наді мною насміхаються, що я дзвонар для глухих, але глухому не до гудіння; нехай насміхаються; вони знають своє, а я знаю моє і виконую моє так, як я знаю, й мій потяг мене втихомирює."

Тік і мандрував Україною не один десяток років цей самобутній простолюдний філософ. Усі його знали або бажали знати, любили або ненави- // діли, хвалили або ганили, але, що важливо, всі ним цікавились, й всі двері для нього були широко відчиненими. Так поступово склалося вірування, що він приносить благословіння тій господі, в якій зупиняється. Він надавав перевагу віддаленим пасікам, але проживав і в хатах сільських священників, і в монастирях, і в панських маєтках, де, зазвичай, переважно спав або в саду, або в конюшні. Сива свитка й чоботи, ціпок в руках і торбина з кількома книжками й рукописами за плечима – ось і все його майно; ніколи ні від кого не брав він нічого, крім найнеобхіднішого. "Давайте тим, хто потребує більше за мене", - зазвичай казав він, якщо йому щось пропонували. Потреби його були обмежені до краю: їв він дуже помірно, та й то раз на добу, м'ясо зовсім не вживав, за що навіть один раз був звинувачений у маніхейській ересі⁴. Спав лише чотири години. Але водночас він не був аскетом. З цього погляду він дуже любив природу, любив музику: він ніколи не розлучався зі своєю флейтою, й створені ним "сковородинські" наспіви духовних пісень відомі в Україні й сьогодні поміж місцевим духівництвом. Він унікав веселої розмови, навіть коли вона була сприсмачена, як це зазвичай відбувалося, українською наливкою, якщо зібране товариство не було йому неприємним.

Та й філософія його ніколи не була філософією самозречення та смутку, але філософією розуму та щастя. //

II.

Філософія Сковороди... Ми наближаємося зараз до найважливішого для нас предмета. Важкий він тому, що доводиться розглядати його самотужки. Кожен хто, доторкався до

⁴ Нагінка на нього розпочалася після згаданого вже дебюту викладачем доброзвичайності. Його, між іншим, звинувачували в тому, що він називав шкідливим [для людини – М. К.] золото, срібло та інші коштовності, створені Богом, тому він, звичайно, є богохулителем.

цього часу [спадщини] Сковорода, обминав цей доробок, наліплюючи [на нього] налічку "містика", чим позбавляв себе потреби подальшої праці, ніби цією налічкою вже було висловлено все, що потрібно сказати. Але нам здається, що за будь-яких умов з такою самобутньою постаттю, як Сковорода, не можна обійтись налічкою, накинutoю через непорозуміння. Сковорода сам дав для цього привід власними творами, але лише привід і не більше.

На нашу суб'єктивну думку, Сковорода зовсім не був містиком. Окрім цього, він повністю віддалений від містицизму завдяки своєму великому розумові з різко окресленим раціональним ухилом. Звичайно, це твердження здаватиметься нерозумним для того, хто зумів познайомитися з творами Сковорода, й він згадає якусь "Прю б'єса сь Варсавай" (цебто сином Сави, як назвав себе Сковорода) або роздум "Про ізраїльського змія", наповненого темними, якщо можна так сказати, містичними алегоріями. Але нам усе це виглядає інакше. Сковорода безперечно мав чітку й чисто логічним шляхом обґрунтовану філософську концепцію, про яку скажемо згодом. Але він ніби відчужено почував себе на цих філософських висотах, в цій абсолютній відчуженості від усього, чим живе довколишній світ, – й, окрім того, чи не відчував він, можливо, якихось протиріч і вад у так гарно на позір збудованій будівлі? Як би не було, він вперто прагне пов'язати власну логічну побудову [концепцію] з традицією, в якій виховувався, в якій проживало все // оточення, зв'язати досить вигадливо переплетеними, але цілком зовнішніми нитками. У цій власній "простацькій сітці і батозі" (його власний вислів) він занадто зловживав алегорією, прагнучи образам і поняттям Біблії нав'язати невластивий їм філософський сенс. Наміри його були зрозумілими й по-своєму правильними; але вони відволікли його на хибний шлях, на якому він подеколи починав блукати в словесних нетрях. Зрештою, він переконав себе, що Біблія в своєму підтексті має відповіді на будь-які запитання і треба лише знати як їх звідти оприявнити; на цю безплідну працю він витратив багато часу та енергії. Але це була методична помилка, тому його природа філософа й дослідника не перетворилася на природу містика. Алхімік, який очікує, що сірка або пісок у його реторті перетвориться на золото, насправді чекає на диво, звичайно; але сам він може слідкувати за своєю ретортою з таким же самопочуттям, з яким слідкує будь-який сучасний вчений в своїй лабораторії за результатом власного нового дослідження. Звичайно, Сковорода поступав як алхімік, вважаючи, що можна витиснути що-небудь реально вагоме із словесної гри, із співзвуч і метафор... Але нашою метою не є бажання слідкувати за помилками й оманами цього розуму, позбавленого виховного впливу строгої наукової дисципліни. Набагато цікавіше й повчальніше визволити наукові досягнення вчень Сковорода, з-під обснованих його словесною сіткою й познайомитися з ними глибше.

Аби зібрати докупи філософські думки Сковорода, треба познайомитися і з його духовними віршами ("Садъ божественныхъ пѣсней"), і з притчами або байками, і з листами, але найперше з діалогами (наприклад, "Про пізнання себе"), які повністю присвячені філософським роздумам, і зі згаданою раніше "Начальной дверью къ христіанському добронравію", котра спричинила на нього нагінки⁵.

Як міг пов'язатися з епітетом "містик" цей раціоналіст *pur sang* [чистокровний], для якого найважливіше лише пізнання? Й під якими впливами сформувався цей суворий раціоналізм, нещадний своєю послідовністю?

Лише одне велике ім'я напрошується на перо – ім'я [Б.] Спінози. Попереджаємо, що ми не маємо жодних зовнішніх доводів будь-якого знайомства Сковорода з працями Спінози або якогось його учня і послідовника; але коли ми відсікаємо концепцію Сковорода від супроводжуваних її зовнішніх наростів, дух великого жида вперто входить у свідомість.

⁵ У Харкові, університетському місті, основному центрі діяльності Сковорода, за допомогою місцевих учених, ми змогли придбати лише одну друковану книжку творів Сковорода (С. Петербург, 1860 г.) і один рукопис "Израильскій змія". Це все з творів Сковорода, якими ми користувались, та ще багатьох витягів з різних матеріалів до його життєпису.

"Важко віднайти основу всесвітньої машини"; але "випробовуй небезпечно" (обережно), і ти її знайдеш. І чому ж знайшов її Сковорода?

"Подивімся тепер на всесвітній світ цей... як на машинище, складене з машинок, ні місцем, ні часом не обмежене. Я бачу в ньому єдину засаду, єдиний центр і єдиний розумний циркуль у їх множині. Ся засада і сей центр є повсюдно, а обмеження його немає ніде... Якщо скажеш мені, що зовнішній сей світ в якихось місцях і часах закінчиться, маючи потрібну для себе мету, то я скажу: закінчиться, себто розпочинається. Бачиш, що одного місця межа є водночас і дверима, що відслонюють поле нових просторів. І тоді ж зачнеться курчатко, коли закінчиться яйце. І так завжди все прямує // до безкінечности. Усе, що наповнює засади і світ цей, як його тінь, меж не має. Він завжди й повсюдно біля свого початку, як тінь біля яблуні. В тому лише різниця, що дерево життя стоїть і живе, а тінь зменшується, то зникає, то появляється, то щезає і є ніщо: *materia aeterna*".

Чи не є ця "єдина основа", цей "повсюдний центр і розумний циркуль", стосовно до якого світ є сумою то народжуваних, то зникаючих, взагалі перехідних явищ – субстанція [Б.] Спінози, котра є водночас і Богом, і природою всеохопною *natura naturans*, що стосується світу явищ, своїх модусів, як океан відноситься до збурюваних на ньому хвиль? У щойно наведеному уривку з "Израильского змія" (предль 3-й) Сковорода використав вираз "*materia aeterna*", але зазвичай називає це основою, або субстанцією, Богом, пояснюючи, що "в давніх [людей] Бог називався розумом всесвітнім, також буттям речей, вічністю, долею, необхідністю; а в християн найзнаменитішими його іменами є: дух, Господь, цар, отець, розум, істина". "Божественний дух увесь світ, як машиністова кмітливість годинникову на вежі машину, в русі утримує *і сам буттям є всьому створеному*. Сам породжує, годує, спрямовує, обходить, захищає, *і своєю ж таки волею, котра називається всезагальним законом, знову в грубу матерію перетворюється*. Згідно цієї причини, розумна давнина порівнювала його з математиком або геометриком; тому що безперервно в пропорціях або розмірах вправляється, виліплюючи різнофігурні, наприклад, трави, дерева, звірів і все інше"... "Час, життя і все інше утримується в Бозі".

Неважко побачити в цьому розмаїтті цілком виразно окреслений пантеїстичний світогляд. Але супроти тлумачення поглядів Сковороди в дусі власне монізму Спінози, можна спрямувати одне заперечення. Сковорода занадто згуста й уперто мовить про двоїстість усього сущого, про два світи, про два тіла тощо; один свій філософський діалог він навіть назвав "Бесѣда – Двое"; таким чином він дав великий привід, аби приписувати його світорозумінню дуалістичний характер. Але нам здається, що це хиба, котра затінює сутність поглядів Сковороди, зупиняється на цьому цілком зовнішньому дуалізмі. В Сковороди цей нібито дуалізм, як на наше розуміння, виходить із потреб практичної моралі й зовсім не є дуалізмом у філософському розумінні слова, себто протиставлення двох засад, а простий, для етичної мети необхідний, вказівник на різницю поміж субстанційним і моральним, суттєвим і випадковим, внутрішнім і зовнішнім, дійсним і недійсним.

Тепер ми наближаємося до найцікавішої сторони у філософії Сковороди, в якій ще виразніше бачиться його спорідненість зі Спінозою, - до його етичних поглядів. Напевне, в одного, як і в другого, потреби практичної моралі були прихованою пружиною, котра спрямовувала їхню свідомість і в чисто абстрактних обґрунтуваннях.

Усе випадкове й зовнішнє – стосовно до істотного, внутрішнього й вічно існуючого – плоть, тлінь, тінь, водночас і є злом; а благо, добро є вічним, Богом. У людині відображення цього вічного, божистого є думкою; лише вона й становить дійсну людину. Дійсна людина, себто думка і дух її, відтворюючи в собі це вічне, носить водночас в собі й єдино доступну "міру" (критерій) пізнання Бога або плану Всесвіту. Таким чином, пізнання є єдиним шляхом до злиття з відносною основою світу, є єдиною справжньою метою життя. "Життя живе тоді, коли // думка наша, люблячи істину, любить вишукувати її стежини"; "животворить лише істина" і "не помилився котрийсь любомудр, відзначивши межею між вченим і невченим межу мертвого і живого"; "Бог від нас ні молитов, ні жертв не бажає прийняти, якщо ми його не пізнали". Пізнання, складаючи межу життя, є водночас і єдиним

справжнім щастям людини. "Пояснює боговидець Платон: немає нічого солодшого за істину; а нам можна сказати, що лише в істині проживає справжня насолода"; кому "не солодкий Бог" для того "немає Бога". Але пізнання і є єдиним основним добродійством, котрим обумовлені решта добродійств. Взагалі, поміж добродійством і щастям немає істотної різниці, – це два погляди на той самий предмет.

У цьому скелеті етичних поглядів Сковороди ми визнаємо вплив – прямий або дотичний – етики [Б.] Спінози; та і релігія, наскільки про неї можна говорити, чи не є Спінозина "*amor Dei intellectualis*"?

Особливо цікаво прослідкувати, як Сковорода нанизував на цей скелет тіло, котре має вже конкретні риси, характерні як для самого Сковороди, так і середовища, в якому він жив.

"Немає для суспільства смертельнішої язви, ніж забобони... Із забобонів походять безглуздя, суперечності, секти, міжособні чвари й дивні, ручні та словесні війни, дитячі страхіття... Немає гіршого за злобні та несусвітні забобони, і немає відчайдушнішого, аніж скаженість, розпалена сліпим, але впертим нерозумного вірування пломенем – тоді, коли ця жаба-рапавка, підносячи нерозумні й нестатечні води над милістю й любов'ю та обмертвивши почуття людинолюбства, проганяє свого брата, дихаючи вбивчо, й цим хоче служити Богам". "Кажуть забобонникові: слухай, // друже! Не повинно так бути... супротивно природі... Але він вперто й люто репетує, що для Бога все можливо... Це дитяче мудрування викриває несталість нещасної природи: ніби вона колись і десь робила те, чого зараз не робить й надалі не буде... Повстати проти царства природи та її законів – це нещаслива, величезна зухвалість; як все-таки могла повстати проти власного закону щаслива природа?" і таке інше.

У наведених уривках, запозичених з одного наявного в нас рукопису творів Сковороди, можна, напевне, зазначити відгук вільнодумства французьких письменників 18-го сторіччя; але ж Сковорода був цілком віддаленим від їхніх впливів, цілком негативно ставився до їхньої безбожності, хоча вочевидь надавав перевагу їй над забобонністю, з якою в нього, звичайно, було чимало власних непорозумінь.

У практичній моралі Сковороди був один, так би мовити, центральний принцип, з якого він робив різні висновки та додатки. Цей власний принцип він сформулював так: "Подяка блаженному Богові, що потрібне створив неважким, а важке непотрібним" (взагалі, це парафраза одного вислову Епікура, але в Сковороди він одержав самостійне значення). Звичайно, цей принцип сам є відображенням загального теоретичного принципу, що потрібне лише пізнання, а пізнання не важке, бо воно залежить від людської волі. Але Сковорода обґрунтовував із цього принципу певну етичну аксіому, розвиваючи яку, одержав вагомий висновок. Власне два основні висновки: один стосується щастя, а другий – добродійності. Непросто слідкувати за його діалектикою, але скажемо, що перший кінцевий висновок такий: щастя – найпотрібніше людині, але воно буде найдоступнішим тоді, коли людина зрозуміє, в чому воно полягає. // Другий висновок обґрунтовується ніби допоміжною теоремою: "важко бути злим, легко бути душевним", який доводиться ним самим.

Усім цим розмислам притаманна шкільна схоластика; але про це забуваєш, коли згадуєш, що вони були для Сковороди не лише низкою абстрактних принципів, за допомогою яких він відгранював власні діалектичні здібності, а конкретно, справжньою істиною, котру він не лише наполегливо проповідував, але й послідовно використовував в особистому житті. Сковорода був одним із тих небагатьох філософів і моралістів, які дотримувалися принципів у справах і житті.

Отож, таким і був цей нібито містик, а насправді послідовний раціоналіст. Етика його була строгою й суворою, багато вимагала від людини; але вона не вимагала аскетизму. Вона вимагала від людини, заради її ж таки щастя, відволікання уваги "від позовів, війн, комерцій, маєткових розбудов" до пізнання істини, обмеження потреб найнеобхіднішим, повернення до природи, як до вічного та бездонного джерела нічим не отравленої насолоди.

Відповідно до власної філософії, він проповідував душевний спокій, внутрішню рівновагу, як обов'язкові й потрібні умови щастя. Та сам він досить-таки згуста нагадував

своєю проповіддю старозаповітного пророка, переповненого то зажурую, то гнівом, то знущального сміху... І знову скажемо: він народився не в належний час і не в належному місці.

III

А життя собі котиться нестримно похилою площиною, і не можна було постаті дивного філософа затримати його важку колісницю. Та // невже все-таки безслідним прахом розвіялася ця самобутня особистість, гідна кращих часів і кращих умов?

Напевне, кожній освіченій людині в Росії відома яскрава історія заснування Харківського університету. Образ [В.] Каразіна, котрий на коліна падаючи, просив гроші у дворянства на побудову університету, не утвердився до цього часу в шкільній риторичі через нашу загальнолюдську прив'язаність до класицизму. А взагалі, ця яскрава історія має одну не поширену, але для нас цікаву, сторону. Ті шляхтичі, котрі підписалися на величезну, за теперішнім курсом, суму в 618.000 карбованців, усі були або учнями, або товаришами, або добрими знайомими Сковорода.⁶

До чого в даному випадку приписати цей одинарний в літописанні українського просвітництва факт: чи до драматичних жестів Каразіна, чи до такої невгамовної проповідницької думки, котру десятками років поширював Сковорода?

Ми особисто чули від одного досить давнього й досить шанованого харківського мешканця такий переказ. У тих панських маєтках, в які повертав Сковорода під час своїх безперервних мандрівок, пани змінювали на час його гостювання своє ставлення до двораків і кріпаків. Не великий цей факт, але якщо він дійсний (виглядає досить правдивим), то він не великий факт у загальній економіці людських справ, але дуже великий для оцінювання цієї особистості, котра зуміла в собі утвердити настільки правду, що однією своєю появою ставала живим докором і викривачем неправди.

А чи в народі, інтереси якого Сковорода захищав уже й тим, що завжди особисто вимагав по // ваги до нього, відгукнулося його вчення? Народ, як і культурна верства суспільства, мав безперечно залишатися глухим до багатьох істин, проповідуваних Сковородою. Але все-таки дещо він запам'ятав і, що найцікавіше, запам'ятав те, на що Сковорода, напевне, не розраховував. Він добре запам'ятав деякі викривальні твори Сковорода, ті, в яких він, з властивим йому злим гумором, таврує життя вищого класу, з його пустопорожнім і шкідливим життям, суєтою, відсутністю в ньому корисного змісту й сенсу. Вірш "Всякому городу нрав і права", в якому засуджується "Петрь, что для чиновъ углы панскіе третъ" і "Федька-купецъ, что при аршинѣ все лжетъ" і ті, котрі "формують для ловли собакъ" і в яких "шумить домъ отъ гостей, какъ кабаць". Цей вірш настільки повсюдно засвоїли українці, що сьогодні він має багато варіантів.

Отже, Сковорода присвятив усе своє життя розвитку власного філософського вчення та його поширенню, присвятив життя сповна й щиро: жодної риси в його житті не було такої, котру можна би вважати його приватною, не пов'язаною з його місією.

У цьому розумінні – він постать рідкісної цілісності. Але як все-таки поцінувати те, що він вніс у свідомість того середовища, котрому віддав своє життя, - ми не знаємо.

До власних філософських "догматів", до власної місії поширювача цих "догматів" він ставився з релігійним ентузіазмом. Життя в щоденній духовній заглибленості і напрузі, за значного обмеження потреб тіла, надало Сковороді самобутніх рис незвичайності та винятковості. Можливо, справді така виняткова зосередженість на потребах духу може відграничити деякі здібності людини до рівня дива? Зазвичай, // [його] сучасники вважали Сковороду віщуном, який має дар передбачувати. Його улюблений учень і біограф [М.] Ковалинський переконливо розповідає про те, як Сковорода пішов геть з Києва, відчувши наближення чуми, про яку ще не було жодних чуток; та й сам Сковорода вірив власному духові, котрий ним керував.

⁶ Це стверджує Г.П. Данилевський у своєму життєписі Сковорода.

Цей дух спонукав Сковороду повернутися з Орловської губернії, куди він був поїхав у серпні 1794 р. на зустріч з давно небаченим товаришем [М. Ковалинським. – М. К.], в Україну й заїхати в слободу Іванівку [Пан-Іванівку. – М. К.]. Тут він у жовтні того ж року помер – помер так, як лише може бажати померти філософ, для якого смерть є лише потрібним щаблем у ланцюзі явищ, котрі в нього розвиваються. Він був увесь час на ногах, розмовляв з близькими людьми, казав про свою смерть, яка наближалася, сам викопав собі могилу; настав той час – і він пішов у свою "кімнатку", переодягнувся, поклав під голову свої твори й сиву свитку, ліг і помер. Він не захотів виконувати перед смертю обов'язкові загально визнані дії, хоча згодом, "уявивши собі совість слабких", погодився їх виконати.

Аби залишити читача з більш глибокими враженнями від особи Сковороди, бажано насамкінець спонукати його поспілкуватися самому, бо переважній більшості читачів більше ніколи не доведеться порозмовляти з цим чудовим філософом. Нехай він поміркує на модну тепер тему (хоча треба сказати, що він ненавидів усе модне й це слово вимовляв з виразною від // разою) "про байдкування". Цей уривок з листа Сковороди до одного його товариша.

"Недавно хтось розпитував про мене: Скажіть мені, що він робить? Якщо би я лікувався від тілесних хвороб або доглядав бджоли, або шевцював, або ловив звірів, тоді Сковорода здавався б їм працюючим. А раз цим не займається, то [його] вважають ледарем і тому дивуються. Безперечно, ледарство набагато важче, ніж Кавказькі годи. Але хіба за дійсну справу вважається лише те, коли людина продає, купує, одружується, зазіхає, воює, судиться, кравцює, будує, ловить звірів? Чи в цьому наше серце завжди безпорадне? Ось тепер і бачимо причини нашого злидарства: ми, сповна спрямувавши наше серце на завоювання марнот і в море тілесних насолод, не маємо часу зануритися в свій внутрішній світ, очистити й полікувати саму панію тіла нашого, душу нашу. Забули ми власне себе, бо через рабську нерозторопність нашу, денно й нічно дбаємо лише про одне – грішне тіло. Подібні до чепуруна, котрий дбає про чобіт, а не про ногу, про зовнішній вигляд господи, а не про достаток у ній, про золоті гаманці, а не про гроші. Яка ж нам від цього марнота й утрата? Чи не на все ми багаті? Точно на все і на різне тілесне добро; як у тому возі (за прислів'ям) – окрім коліс: однієї лише душі нашої не маємо. Якщо правда в нас і душа така, як у кривоногого і подагрика ноги, або й алтина не вартий картуз у матроса. Вона в нас слабка, сумна, нравна, боязка, заздрісна, скупа, усім незадоволена, зла сама на себе, худа, бліда, така ж, як пацієнт з лазарету. Така душа, одягнувшись в оксамит, чи не оксамитову домовину одягнула? А якщо у просторих палацах бенкетує, то чи не пекло вони їй? Якщо осереддя душі гніє й болить, то хто або що звеселить її?.. "